

УДК 069.8[911.3:314(093):94(477)“193/194”]

© Златко ЗЛАТАНОВ

**ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДЖЕРЕЛ
ДЕМОГРАФІЧНОЇ СТАТИСТИКИ В ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ
ЕЛЕКТРОННО-КАРТОГРАФІЧНОГО ПРОЕКТУ
«МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ
НА МАПІ УКРАЇНИ»**

У статті висвітлено роботу з наповнення атрибутів електронної карти музею, подано характеристику використаної джерельної бази, представлено можливості, які відкриває внесена в контент інформація для дослідників-демографів, науковців, які займаються історією України періоду Другої світової війни.

***Ключові слова:** карта, атрибути, населені пункти, Друга світова війна, мобілізація, окупація, втрати, Голодомор.*

У процесі роботи з демографічними числовими даними в середовищі науковців часто виникає потреба акумулювати інформацію в єдину базу. Наявність такої бази дає змогу значно спростити і в деяких випадках прискорити фахові дослідження.

У 2014 р. для потреб Національного музею історії України у Другій світовій війні (на той час – Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.) було створено електронно-картографічний проект «Місця пам'яті про Другу світову війну на мапі України».

Однією з особливостей електронної карти проекту є те, що за її основу взято адміністративно-територіальний поділ 1946 р. У процесі створення бази населених пунктів командою розробників програмного забезпечення була використана праця «Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ» [19]. Розробники електронної карти внесли в базу 45 371 населений об'єкт, що існував станом на 1 січня 1946 р. Серед них – міста, містечка, селища міського типу, села, селища, хутори, колгоспи, радгоспи, робітничі поселення, машинно-тракторні, дослідні, селекційні станції, залізничні роз'їзди, залізничні станції тощо.

Основою електронної бази картографічного проекту «Місця пам'яті про Другу світову війну на мапі України» є таблиця з атрибутами. Внесення демографічних даних у відповідні ланки кожного населеного об'єкту дає змогу крок за кроком прямувати до створення інформативної бази, яка пов'яже архівні дані, монографічні джерела та усні свідчення.

Серед атрибутів демографічного змісту варто відзначити такі:

- «Загальна кількість осіб, мобілізованих із населеного пункту до Червоної армії в роки війни»;
- «Загальна кількість осіб, мобілізованих із населеного пункту, що загинули на фронтах війни»;
- «Загальна кількість військовослужбовців Червоної армії, які загинули під час вигнання нацистів та їхніх союзників із населеного пункту»;
- «Кількість мешканців населеного пункту, яких вивезли на примусові роботи під час окупації»;
- «Кількість мешканців населеного пункту, знищених гітлерівцями та їхніми союзниками під час окупації»;
- «Кількість мешканців населеного пункту, які померли під час Голодомору 1932–1933 рр.».

Ці атрибути завдяки зручній системі сортування інформації дають змогу зробити порівняльний аналіз стосовно кожного населеного пункту, району, області.

Важливими джерелами наповнення вищевказаних атрибутів стали матеріали Державного архіву Київської області, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, багатотомні видання «Історія міст і сіл Української РСР», Книга Пам'яті України, Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні, інші довідники, монографії, мемуари учасників подій, усні свідчення.

Одним з актуальних джерел інформації щодо демографічних питань є Книга Пам'яті України. Зміст багатотомного видання складений на підставі даних, одержаних у процесі роботи над рукописом з Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства; карток обліку призваних на дійсну військову службу та архівних книг військкоматів з обліку загиблих військовослужбовців; архівних матеріалів місцевих органів влади, установ, навчальних закладів і організацій, місцевих музеїв та кімнат бойової слави шкіл; книг поховань із місцевих цвинтарів у населених пунктах; відомостей ветеранів війни, пошукових груп; документів сімейних архівів рідних загиблих [11, 5–6].

Крім того, доволі вагомими джерелами інформації стали науково-дослідна програма «Україна в роки Другої світової війни – демографічний вимір» та Всеукраїнська електронна база даних на загиблих і зниклих безвісти (ВБЗ),

якими займається науково-дослідний відділ з питань військових втрат України та історичної пам'яті Національного музею історії України у Другій світовій війні.

Слід зауважити, що досить часто в процесі роботи траплялися розбіжності в архівних даних та в інформації, зазначеній у монографічних джерелах. Нерідко в документах були вказані лише приблизні, округлені цифри. У такому разі в атрибути картографічного проекту вносили інформацію, яку вважали найбільш вірогідною.

Станом на грудень 2019 р. опрацьовано всі наявні дані стосовно Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Київської, Сумської областей та Автономної Республіки Крим. Тобто йдеться про те, що інформація з доступних на цей момент джерел та літератури була внесена. Ясна річ, у разі надходження нових фактів і цифр дані уточнюватимуться, доповнюватимуться та коригуватимуться в ланках атрибутів.

Доволі цінними для дослідників можуть стати два взаємопов'язані атрибути «Загальна кількість осіб, мобілізованих із населеного пункту до Червоної армії в роки війни» та «Загальна кількість осіб, мобілізованих із населеного пункту, що загинули на фронтах війни». Тема кількості людей, призваних до війська в роки війни, часто становить інтерес у науковому середовищі. Загалом до Збройних сил СРСР було мобілізовано 30 млн осіб, із них понад 9 млн – українці та вихідці з України [17, 553].

Праця «Історія міст і сіл Української РСР» дала змогу встановити кількість мобілізованих до Червоної армії мешканців деяких населених пунктів і кількість загиблих на фронтах односельців. Одним із найбільш детальних у цьому сенсі виявився том, присвячений Сумській області [10]. Він містить дані чи не на кожне село стосовно двох згаданих атрибутів. А том, присвячений Київській області, навпаки, фіксує досить мало демографічних даних, пов'язаних із кількістю призваних та загиблих мешканців населених пунктів від час Другої світової війни. Здебільшого вказується кількість нагороджених орденами й медалями за участь у боях жителів селища, села, міста. Очевидно, укладачі вважали, що ця цифра важливіша [9].

З усієї кількості мобілізованих до Червоної армії значна частина була призвана у 1943–1945 рр. з очищених від гітлерівців територій. На прикладі Сумщини слід сказати, що з понад 350 тис. воїнів-сумчан від 1943 р. і до кінця війни призвали 133 297 осіб [12, 27]. За даними Книги Пам'яті України, з фронтів війни додому не повернулися 154 462 уродженці Сумської області. З них 61 060 – загинули в боях, 77 776 – зникли безвісти, 13 314 – померли від ран, 2282 – загинули в полоні [12, 30]. Увагу привертає кількість зниклих безвісти – половина від загальної.

Цікавим виявилось дослідження кількості військовослужбовців, мобілізованих до Робітничо-селянської Червоної армії (далі – РСЧА) із Закарпаття. Наприклад, у праці «Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Закарпатська область» вказано, що після вигнання нацистів із м. Берегове восени 1944 р. до

лав Червоної армії пішли добровольцями близько 700 осіб [8, 123]. Хоча відомо, що в 1944–1945 рр. РСЧА проводила в Закарпатті мобілізацію. Де-юре тоді цей край належав Чехословаччині, яка напередодні Другої світової була загарбана Угорщиною та Німеччиною.

Статистика свідчить, що з тієї кількості жителів населеного пункту, які брали участь у війні, в середньому мінімум половина гинула в боях. Із 400 жителів с. Семиполки Броварського району Київської області, які воювали проти гітлерівців, загинуло 282 [9, 245]. Із 242 жителів с. Демидів Вишгородського району Київщини полягли в бою 137 [9, 396]. Із 586 жителів смт Хабне (нині – смт Поліське Поліського району Київської області) не повернулися з фронту 337 [9, 534]. Із с. Мельники Чорнобаївського району Черкаської області до лав Червоної армії мобілізували 482 особи, з них загинули на фронті 268 [2]. Ось така вона – сумна статистика демографічних утрат українського народу в найкривавішій війні в історії людства.

Зовсім небагато інформації вдалося знайти для атрибуту «Загальна кількість військовослужбовців Червоної армії, які загинули під час вигнання нацистів та їхніх союзників із населеного пункту». Станом на грудень 2019 р. цей атрибут заповнено на 62 населені пункти. Під час заповнення атрибуту в пригоді стали «Історія міст і сіл Української РСР», а також обеліски та поіменні таблички, встановлені в населених пунктах у пам'ять про події війни. Зазвичай у тому чи іншому селі наявні дві таблички: одна – із прізвищами загиблих односельців, друга – із прізвищами загиблих у бою за визволення села червоноармійців. Мешканці сіл шанують свою історію, пам'ятають імена односельчан-фронтників.

Досить неоднозначною постала цифра втрат бійців РСЧА у відповідній ланці атрибуту стосовно м. Київ. Кількість загиблих червоноармійців на підступах до міста в районі Лютізького та Букринського плацдармів восени 1943 р. сягає сотні тисяч. У Книзі Пам'яті України зазначено, що «у боях за столицю України загинуло 32 934 воїни», однак при цьому не уточнюється, за який період [11, 9]. У праці Г.Ф. Кривошеева «Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание» цифра безповоротних утрат у Київській стратегічній наступальній операції – 6491 боєць [1, 136]. У цьому випадку враховано тільки військовослужбовців, які полягли безпосередньо під час наступу на місто й у вуличних боях у період з 3 до 6 листопада 1943 р. Тому ця цифра введена в карту як найбільш точно підрахована.

Досить ґрунтовно заповнені ланки атрибуту «Кількість мешканців населеного пункту, яких вивезли на примусові роботи під час окупації». Справді, до демографічних утрат українського народу часів війни можна зарахувати ту кількість остарбайтерів, яка не повернулася додому через смерть на чужині або ж особисті причини. Із 2,4 млн українців, вивезених на примусові роботи, повернулися додому 1,8 млн осіб, 150 тис. померли і 450 тис. залишились у Європі [18, 356]. Загальна ж кількість українських «східних робітників» вражає. Серед населених пунктів, із яких було вивезено найбільше жителів, в атрибуті електронної бази

фігурують Харків (120 000 осіб), Київ (100 000 осіб), Львів (80 000 осіб), Маріуполь (70 000 осіб), Запоріжжя (58 000 осіб), Кіровоград (52 000 осіб), Кременець Тернопільської області (42 000 осіб), Чернівці (30 000 осіб), Донецьк (27 000 осіб), Кременчук (20 000 осіб), Бердянськ (20 000 осіб).

Атрибут «Кількість мешканців населеного пункту, знищених гітлерівцями та їхніми союзниками під час окупації» проливає світло на тему смертності серед українського населення під час нацистського панування.

За даними справ Державного архіву Київської області, з м. Біла Церква вивезли до Німеччини 3126 осіб, стратили під час окупації 1000, із с. (нині – смт) Володарка на Київщині вивезено 158 осіб, а страчено 28, з м. Богуслав Київської області вивезли 135 людей, стратили 600 [3; 4; 6].

Варто зазначити, що в деяких архівних справах можна натрапити на неймовірно завищені цифри знищених або вивезених на примусові роботи жителів того чи іншого населеного пункту. Очевидно, часто брали до уваги мешканців не лише одного села, селища або міста, а й прилеглих населених пунктів або навіть усього району.

У базу картографічного проекту в процесі роботи було додано атрибут «Кількість мешканців населеного пункту, які померли під час Голодомору 1932–1933 рр.». Він присвячений одній із найбільших трагедій, що негативно вплинула на передвоєнну демографічну ситуацію в Україні. На сьогодні цифри втрат серед українського населення під час голоду різняться. Станом на грудень 2019 р. атрибут заповнено на 2399 населених пунктів. Вдалося повністю опрацювати Київську, Черкаську, Сумську, Житомирську області. Наявність цього атрибуту в базі дає змогу провести порівняльний аналіз. Під час заповнення його ланок використовувалися дані Національної книги пам'яті жертв Голодомору, розробленої Інститутом національної пам'яті України. Видання містить поіменні списки жителів того чи іншого населеного пункту, при цьому не завжди встановлено причину смерті особи. Однак сама кількість людей, померлих за два роки, є значно вищою, ніж у попередні та наступні дворічні періоди. Це дає підстави припустити, що переважна частина їх загинула від голоду та від хвороб, спричинених недоїданням. Серед найбільш вражаючих показників смертності під час Голодомору 1932–1933 рр., внесених у базу: м. Житомир (8015 осіб), м. Чигирин Черкаської області (4500 осіб), с. Бесідка Ставищенського району Київської області (3500 осіб), с. (нині – смт) Макарів Київської області (3450 осіб), с. Помоклі Переяслав-Хмельницького району Київської області (3000 осіб), м. Охтирка Сумської області (2749 осіб) та ін. [13, 20; 14, 487; 15, 12, 492, 698; 16, 427].

У деяких населених пунктах втрати серед земляків у роки довоєнного геноциду вищі, ніж у боях німецько-радянської війни. У м. Конотоп Сумської області на фронтах загинуло 1520 місцевих жителів, а під час Голодомору – 2473 особи, у с. (нині – смт) Ставище Київської області в бою полягли 296 воїнів-односельців, під час Голоду померли близько 2000 ставищан [10, 262; 16, 251; 9, 605; 15, 12]. Список можна продовжувати.

На жаль, не завжди є можливість установити точну інформацію, тому детальні цифри, що вводяться в ланки атрибутів, є особливо цінними. Заповнені за всіма атрибутами дані на населений пункт можна вважати значним успіхом. Вдалося заповнити ланки на с. Городище-Пустоварівське Володарського району Київської області. Встановлено, що з населеного пункту було мобілізовано 200 жителів, із них 52 – загинули на фронтах. Під час вигнання гітлерівців із села загинуло 79 червоноармійців [9, 297]. Вивезено нацистами на примусові роботи 38 мешканців, страчено 2 [6]. Під час Голодомору 1932–1933 рр. загинуло 183 місцеві жителі, що майже в 3,5 раза більше за сумарні втрати на фронтах німецько-радянської війни та під час гітлерівської окупації [15, 304].

У боях за с. Шамраївка сучасного Сквирського району Київської області полягло 67 бійців РСЧА. Із понад 600 призваних із цього села на фронті загинули 252 [9, 588]. Із Шамраївки під час окупації вивезли 143 остарбайтерів, були страчені нацистами 50 мешканців [5]. У роки Голодомору загинуло близько 900 жителів села, що знову ж таки утричі більше, ніж сумарні людські втрати в роки Другої світової [15, 304].

Загалом демографічні втрати України від 1 січня 1941 р. до 1 січня 1945 р. становлять понад 13,5 млн осіб. Серед них – загиблі, які служили в лавах збройних сил усіх ворогуючих сторін, ті, хто залишив Україну (біженці, переміщені особи, остарбайтери) й не повернувся, та ненароджені [7, 666–667]. Усе це змушує замислитися над власною історією і спонукає ґрунтовно досліджувати маловідомі сторінки минувшини свого народу.

Джерела та література:

1. Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г.Ф. Кривошеев, В.М. Андроников, П.Д. Буриков, В.В. Гуркин. – М.: Вече, 2009. – 384 с.
2. Відеодокумент на електронному носії. Документальний фільм «Солдатські вдови» Володимира Микитовича Артеменка. 1983 р. // Фонди НМІУДСВ. – НДВ-111.
3. Державний архів Київської області. – Ф. Р. 4758. – Оп. 2. – Спр. 3.
4. Там само. – Спр. 5.
5. Там само. – Спр. 12.
6. Там само. – Спр. 13.
7. Енциклопедія історії України / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Том 1 (А–В). – Київ: Наукова думка, 2003. – 688 с.
8. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Закарпатська область / За ред. В.Г. Ткаченко / АН УРСР, Інститут історії. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. – 810 с.
9. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Київська область / За ред. В.М. Кулаковського / АН УРСР, Інститут історії. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. – 971 с.
10. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Сумська область / За ред. В.М. Кулаковського / АН УРСР, Інститут історії. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. – 694 с.
11. Книга Пам'яті України. Місто Київ. – 1 том. – Київ: Наукова редакція Головної редакційної колегії Книги Пам'яті України при видавництві «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1994. – 784 с.

12. Книга Пам'яті України. Сумська область. – 1 том. – Суми: Слобожанщина, 1994. – 312 с.
13. Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Житомирська область / За ред. М.А. Черненко / Український інститут національної пам'яті; Житомирська обласна державна адміністрація. – Житомир: Полісся, 2008. – 1116 с.
14. Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Черкаська область. – Ч. 1 / За ред. П.І. Гамана / Український інститут національної пам'яті України; Черкаська обласна державна адміністрація. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2008. – 1200 с.
15. Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Київська область / За ред. В.І. Ульяновченко / Український інститут національної пам'яті; Київська обласна державна адміністрація. – Біла Церква: Буква, 2008. – 1376 с.
16. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Сумська область / За ред. І.Г. Федоренка / Український інститут національної пам'яті України; Сумська обласна державна адміністрація. – Суми: Собор, 2008. – 920 с.
17. Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2010. – 590 с.
18. Політична історія України. ХХ ст.: у 6 т. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945 / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. Керівник тому В.І. Кучер. – К., 2003. – 584 с.
19. Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ: на 1 вересня 1946 року. Вид. перше / Відп. ред. М.Ф. Попівський / Інформаційно-статистичний відділ при Секретаріаті Президії Верховної Ради Української РСР. – К.: Українське вид-во політичної літератури, 1947. – 1064 с.

© Златко ЗЛАТАНОВ

ИНФОРМАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ИСТОЧНИКОВ ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ СТАТИСТИКИ В ПРОЦЕССЕ РЕАЛИЗАЦИИ ЭЛЕКТРОННО-КАРТОГРАФИЧЕСКОГО ПРОЕКТА «МЕСТА ПАМЯТИ О ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ НА КАРТЕ УКРАИНЫ»

В статье освещается работа по наполнению электронной карты музея, даётся характеристика используемых источников, представляются возможности, которые открывает внесённая в контент информация для исследователей-демографов, учёных, занимающихся историей Украины периода Второй мировой войны.

Ключевые слова: карта, атрибуты, населённые пункты, Вторая мировая война, мобилизация, оккупация, потери, Голодомор.

© *Zlatko ZLATANOV*

**INFORMATION POTENTIAL OF SOURCES OF DEMOGRAPHIC
STATISTICS DURING THE IMPLEMENTATION
OF THE ELECTRONIC AND CARTOGRAPHIC PROJECT
“PLACES OF MEMORY OF THE SECOND WORLD WAR
ON THE MAP OF UKRAINE”**

The article covers the activities on filling the electronic map of museum, gives the description of the used sources, presents the possibilities that the information of the content opens for researchers-demographers and researchers of the history of Ukraine in the Second World War.

Keywords: *map, attributes, settlements, Second World War, mobilization, occupation, losses, Holodomor.*